

С.В. Іванова

ЯМНА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ: СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ

У статті розглянуто гіпотезу про виникнення «ідеологічної спільноти» ранньобронзової доби, яку дослідники традиційно сприймають як єдину археологічну культуру:

У наукових працях археологічна культура являє собою сукупність матеріальних залишків та живий і діючий соціальний організм. Водночас археологічна культура — це не колишня історична дійсність, а плід наших інтелектуальних зусиль для впорядкування археологічних джерел і їхньої історичної інтерпретації¹. Археологічні культури не завжди збігаються зі спільнотами етнічними — народами, племінними групами, і не лише в кордонах, а й у змісті². Дискусії про археологічну культуру періодично відновляються, кількість її визначень становить близько 500³. Основою виділення археологічних культур є матеріальний комплекс, найчастіше — кераміка, рідше — інші артефакти. При цьому відомості, що дійшли до нас, зазвичай, деформовані. До того ж одні культури представлені винятково побутовими пам'ятками, інші — поховальними; останні мають свої особливості: це замкнуті комплекси, свідомо сформовані людьми в процесі поховального ритуалу. Тому закладена в них інформація, здебільшого, відбиває світоглядні і соціальні аспекти буття. Етнокультурна специфіка може бути виражена слабше: іноді зарахування поховань до певної культури дуже складне навіть за наявності інвентарю.

Особливо рельєфними виявляються суперечності в процесі розгляду феномену, що традиційно визначається як ямна культурно-історична область (КІО) чи спільнота.

М.Я. Мерперт уперше окреслив давньоямну КІО, яку колись загалом пов'язували з Волго-Дніпровським регіоном, відсунувши західні межі давньоямної культури до Подунав'я. Дослідник виділив дев'ять локальних варіантів⁴. Особливу роль у формуванні та поширенні цього утворення він відводив Волго-Уральському межиріччю, де містяться, на його погляд, найбільш «чисті» ознаки культури⁵. На тлі цих положень в археологічній науці складається і розвивається тенденція розглядати як широкомасштабне явище просування носіїв ямної культури зі сходу на захід, включаючи Балкани. Питання про кількаразове послідовне проникнення східноєвропейських скотарів у середовище давньоземлеробських цивілізацій уперше найповніше сформулювала М. Гімбутас⁶ ще в другій половині 50-х років ХХ ст. З масовою міграцією ямних племен і завершенням процесу індоєвропеїзації суспільств Європейського континенту дослідниця пов'язує «третю хвилю». Концепція східного походження ямної КІО довгий час залишалася практично єдиною і панівною у вітчизняній історіографії. Суперечки викликали, можливо, лише два аспекти. Один з них стосувався часу проникнення носіїв ямної культури в західний її ареал (ранній чи пізній етап розвитку культури). Інший аспект пов'язаний з характером освоєння скотарями західних територій: передбачається кілька хвиль руйнівних вторгнень зі сходу (М. Гімбутас, В.М. Даниленко, М.М. Шмаглій, В.О. Дергачов) або, теж звідтіля,

поступове і досить тривале проникнення (М.Я. Мерперт, І.Л. Алексєєва, Є.В. Яровий).

Майже повна відсутність до середини 1970-х років знахідок у Волго-Уральському степу і лісостепу пам'яток епохи неоліту ускладнювала дослідження проблеми походження на цій території «класичної» ямної культури. Становище, здавалося б, змінилося з відкриттям хвалинської енеолітичної культури і виділенням хвалинсько-середньостогівської культурно-історичної спільноти⁷. З'являється тенденція до вичленювання в субстратний шар, пов'язаний з попередньою енеолітичною епохою, тих найдавніших поховань, які за М.Я. Мерпертом належали до I загальнодавньоямного горизонту⁸. У Волго-Уральському регіоні ці пам'ятки співвідносяться в культурно-хронологічному аспекті з похованнями хвалинської культури⁹. Здавалося б, починає окреслюватися чітка лінія етнокультурної безперервності в районі формування ямної культури. Проте подальші дослідження розривають цей логічний ланцюжок. Фіксується значний хронологічний розрив (понад 1000 років) між хвалинськими та ямними пам'ятками, що лише частково заповнюють пам'ятки з репінською керамікою. Репінським пам'яткам передують кілька поховань, синхронних константинівським і майкопсько-новосвободненським старожитностям¹⁰. Генетичний зв'язок «хвалинсько-бережновського етапу» енеоліту Поволжя і класичної ямної культури Волго-Уральського регіону стає сумнівним¹¹. Питання про ареал формування ямної культури залишається відкритим.

Тим часом дослідники й раніше усвідомлювали суперечливість і гіпотетичність зазначеної концепції. Адже поховальні пам'ятки хвалинської культури розташовувалися в лісостеповій зоні. У степовому регіоні Волго-Уральського межиріччя, згодом освоєного ямними племенами, такі пам'ятки не зафіксовані. Нечисленні енеолітичні поселення степової смуги не дають повного уявлення про доямний культурний субстрат. Значні розходження в матеріальній культурі і поховальному обряді також були перешкодою для підтвердження взаємозв'язку ямної і хвалинської спільнот. Поховання раннього етапу ямної культури в дуже малому ступені демонструють риси спадковості від попереднього енеолітичного етапу¹². І нарешті, залишалася незрозумілою причина переходу лісостепового населення від осілого способу життя до більш рухливого, що мало відбутися в процесі трансформації хвалинської культури в ямну¹³. Д.Я. Телегін вважає, що ямна культура створювалася в причорноморських степах на основі середньостогівської культури¹⁴. Проте для останньої характерний безкурганний обряд поховання. Ю.Я. Рассмакін виділяє постстогівську групу підкурганних поховань¹⁵. Автор припускає формування ямної культури на степових просторах України¹⁶. Припускає можливість походження деяких груп ямного населення з Подніпров'я і М.О. Ричков¹⁷.

Існує думка і про кавказький імпульс. П.Ф. Кузнецов вважає, що ранньоямний етап Волго-Уралля хронологічно можна зіставити з початком епохи ранньої бронзи Кавказу. На його думку, розквіт Майкопа був тим каталізатором, що визначив вектор розвитку ранньої бронзи в степах Східної Європи. Процес багато в чому визначався контактами рухливих степових груп населення і культур Кавказького регіону; не виключено й пряме проникнення окремих груп на територію Волго-Уралля¹⁸. Останнє припущення підтвердилося й антропологічними даними¹⁹.

Особливим є погляд В.А. Сафронова, який переносить первісний ареал індоєвропейців з Волго-Уралля до Прикарпаття та Подунав'я, визначаючи ямні пам'ятки Північного Попруття як найдавніші залишки цієї культури. На думку автора, давньоямна культура сформувалася на основі культури лійчастого посуду в степових і лісостепових районах, близьких до Прикарпаття. У ній же зародилися найдавніший курганний обряд і основні типи кераміки, відомі в ямній культурі²⁰. Цю теорію підтримали інші дослідники²¹, але вона не стала домінуючою.

Дістала розвитку і концепція про вплив репінської культури на формування ямної. Появу першої найчастіше пов'язують з Подонням²² чи з басейном Сіверського Дінця²³. Кераміку репінського типу в ямних похованнях Дніпро-Волзького регіону вважають яскравим індикатором належності комплексів до раннього

етапу ямної культури²⁴. Дискусія ведеться з приводу визнання поховань з керамікою типу Верхня Маївка—Кременівка—Волонтерівка ранньою ланкою у формуванні ямної культури України, наслідком локальної своєрідності пам'яток Орель-Самарського межиріччя²⁵ чи результатом міграції до Подніпров'я населення репінської культури²⁶. На середній Волзі також відомі поховальні комплекси ямної культури, де виявлена кераміка репінського типу. Проте репінських поселень північніше Нижнього Поволжя не знайдено. Дослідники зазначають, що на ранніх етапах формування класичної ямної культури можливим міг бути лише вплив репінської культури²⁷.

Репінську культуру найчастіше співвідносять з етапом Трипілля СІІ²⁸. Цей етап дослідники датують у різних хронологічних інтервалах. Одним з останніх варіантів є діапазон від 3500 до 2750 р. до н. е. (за каліброваними датами)²⁹. У контексті цієї статті не настільки важливі навіть прабатьківщина, верхня та нижня межі культури, як її зміст: чи могла репінська культура бути основою для формування власне ямної КІО?

У будь-якому випадку ареал репінської культури не збігається з ареалом ямної. Дослідження останніх десятиліть, збільшення джерельної бази, її аналіз і осмислення в історичному аспекті, на наш погляд, не вирішили, а навпаки, ще більше оголили існуючі суперечності. Класичні ямні пам'ятки, що виникли, як вважають, на репінській основі, виявляються давнішими від пам'яток змішаних, ямно-репінських, типів. В одній з останніх праць З.П. Маріна, заперечуючи репінські міграції, намагається вирішити протиріччя, використовуючи синстадійність і загальні закономірності розвитку культур. Саме цим, на її погляд, пояснюється подібність кераміки ранньоямних поховань і етнокультурних утворень енеоліту — ранньобронзової доби в Дніпро-Волзькому регіоні³⁰.

Розкопки поселень на Сіверському Дінці містять нечисленну ямну й репінську кераміку в змішаних шарах; при цьому існують більш ранні шари лише з репінською керамікою. Згідно з опублікованими радіовуглецевими каліброваними датами, період існування репінської культури в Подінців'ї можна датувати 35—27 ст. до н. е., період співіснування ямної й репінської культур припадає на період 28—27 ст. до н. е.³¹ Деяко більш ранню дату «контактного періоду» дають поховання з Кременівки у Північно-Східному Приазов'ї — 30—29 ст. до н. е.³² Отже, «контактний період» укладається в діапазон 30—27 ст. до н. е.

Можливо, варто говорити лише про контакти і взаємодію ямних і репінських племен на певному етапі й у визначеному ареалі, індикатором чого є репінська кераміка. Так, на думку Н.Л. Моргунової, на репінському етапі процес формування ямної культури у Волго-Уральському межиріччі вже завершився³³.

Для енеоліту та бронзової доби питання створення культурних спільнот не можна зважувати однозначно і пов'язувати з єдиним джерелом, єдиною тотальною навалою; процес був значно складнішим³⁴. Не знаходить серйозних доказів, на думку дослідників, східна інвазія перших курганних народів із Поволжя і Північного Прикаспію³⁵. До того ж, численні публікації радіовуглецевих дат (див. таблицю) свідчать про досить ранню появу ямних пам'яток майже в усьому ареалі ямної КІО³⁶.

Своєрідним індикатором є поховання ямної культури Балкан, де спостерігається відповідність абсолютних і релятивних дат. Ямна культура на Балканах існує з другої половини IV і протягом усього III тис. до н. е.³⁷ Радіовуглецеві дати ямних пам'яток Румунії, Болгарії й Угорщини знаходяться приблизно в тому самому хронологічному діапазоні — 3600—2450 ВР.

Незважаючи на значну кількість прихильників традиційної, «східної», концепції, на нашу думку, цілком справедливі погляди тих дослідників, які вбачають місцеві, автохтонні, корені того явища, яке прийнято називати ямною культурно-історичною областю. Останніми роками на тлі вивчення пам'яток енеоліту стає очевидним, що ямна культура як широке явище могла бути результатом трансформації локальних культур енеолітичного часу³⁸. Її варто розглядати як мозаїчний блок, де кожна група на тлі типологічних (хронологічних і етнокультурних) розходжень мала свої традиції і долю³⁹. Утім, і М.Я. Мерперт, виділяючи ямну КІО, зазначає, що вже самі розміри її території виключають можливість скільки-небудь повної культурної єдності. Її історію він розглядає як тривалий і

складний етап розвитку та взаємодії кількох племінних груп. Питання про походження кожної слід вирішувати окремо ⁴⁰.

Проте традиції виявляються сильнішими за факти. У монографічних і дисертаційних дослідженнях ⁴¹, в узагальнювальних теоретичних статтях триває розвиток все тих же ідей і шляхів просування носіїв ямної культури зі сходу на захід (рис. 1, 2). В.О. Дергачов послідовно відстоює теорію М. Гімбутас ⁴². І.В. Манзура вважає, що модель М. Гімбутас починає працювати тільки для ранньої бронзової доби і пов'язує початок її функціонування з ямною культурою ⁴³.

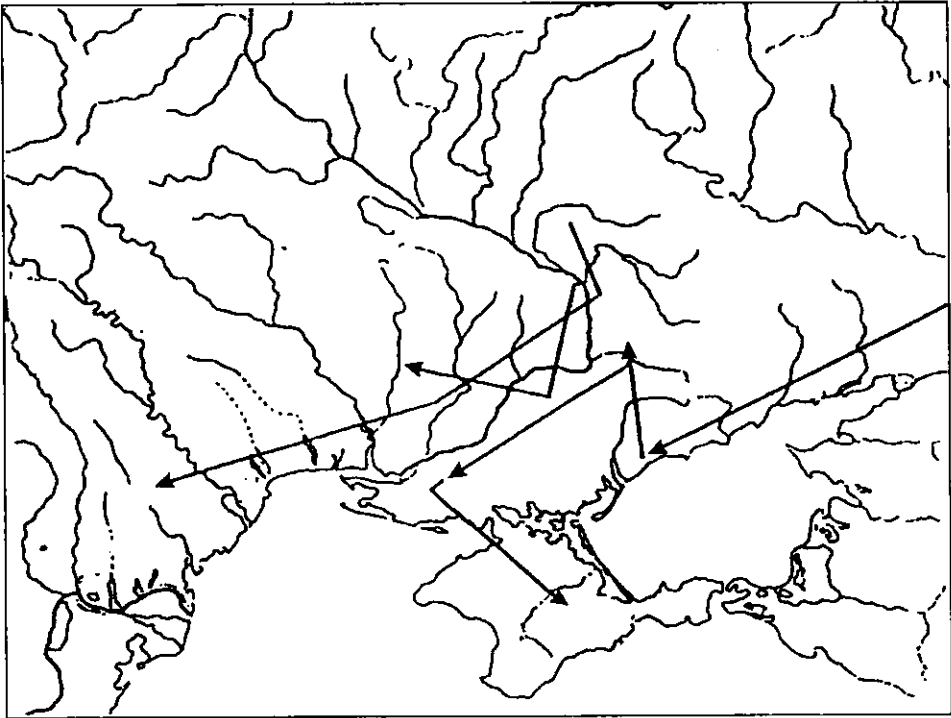
А.В. Ніколова поділяє масив ямних пам'яток регіону на 12 територіальних груп, визначаючи ступінь подібності між ними ⁴⁴. Вона висловлює думку про наявність кількох шляхів просування носіїв ямної культури (рис. 3): 1) Орель-Самарське межиріччя, Запорізьке ліво- і правобережжя, Нікопольська й Одеська групи; 2) Лугансько-Донецька, Молочанська групи, Запорізьке лівобережжя і далі вниз за течією Дніпра до Степового Криму; 3) усі нижньодніпровські пам'ятки на правому й лівому берегах, межиріччя Інгулу й Південного Бугу, крім приморської смуги Херсонщини.

Поміж тим ступінь зв'язку між регіонами не свідчить ні про напрямок векторів зв'язку, ні про сам факт пересування населення.

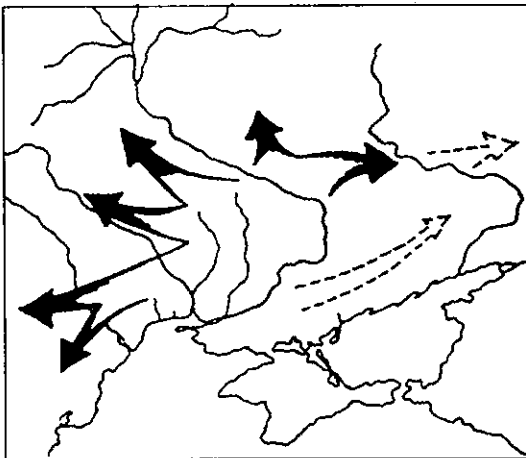
У цьому контексті цілком доречно залучення даних антропології, що можуть сприяти підтвердженню чи спростуванню міграційних концепцій. Серед дослідників існує така думка: якщо трансформація археологічної культури не супроводжувалася зміною антропологічного типу її носіїв, тоді можна припускати авто-

Радіовуглецеві дати ямних пам'яток у різних регіонах

Регіон	Етап по регіону	Інтервал ВС 68 %	
		Дерево	Кістка
Балкани	Початковий	3360—3100	—
	Кінцевий	2890—2450	—
Північно-Західне Причорномор'я	Початковий	3700—3370	2430—2240
	Кінцевий	2260—2090	2370—2170
Межиріччя Бугу та Інгулу	Початковий	3050—2450	—
	Кінцевий	2210—1880	—
Межиріччя Інгулу і Дніпра	Початковий	2897—2699	2850—2488
	Кінцевий	2190—1970	2568—2356
Лісостеп	Початковий	3320—2930	—
	Кінцевий	2470—2306	—
Дніпровське Лівобережжя	Початковий	3510—3100	2900—2710
	Кінцевий	2470—2130	2370—2170
Лугансько-Донецький	Початковий	3780—3370	2861—2581
	Кінцевий	2400—2040	2833—2471
Прикубання	Початковий	—	2860—2470
	Кінцевий	—	2470—2030
Нижній Дон	Початковий	2890—2610	—
	Кінцевий	—	—
Середній Дон	Початковий	3500—3100	—
	Кінцевий	—	—
Калмикія	Початковий	2835—2475	3500—3100
	Кінцевий	2393—1635	2030—1625
Волго-Уральський	Початковий	2870—2490	3350—3100
	Кінцевий	2500—2200	2835—2351

Рис. 1. Поширення носіїв ямної культури, за А.В. Ніколювою, 1992

◀ *Рис. 2.* Поширення деяких груп носіїв ямної культури, за М.О. Ричковим, 1994

хтонний розвиток; якщо ж паралельно зміні археологічної культури змінюється антропологічний тип населення, то це, найімовірніше, міграція⁴⁵. Антропологічний склад населення ямної культури був неоднорідним. Відповідно до досліджень С.І. Круц⁴⁶, на лісостеповому Правобережжі України (Баштєчки), у басейні Сіверського Дінця і середнього Дону жило доліхокефальне населення з широким та високим обличчям (протоєвропейський антропологічний тип). Те саме населення, але «пом'якшений» антропологічний тип, займало межиріччя Бугу й Інгулу, лівий і правий береги нижнього Дніпра (каховська і верхньотарасівська групи). Населення Орель-Самарського межиріччя і верхів'їв Інгульця (Криворіжжя) — мезодоліхокранне, з широким та середньовисоким обличчям, за комплексом ознак відрізняється від інших груп ямного населення протоєвропейського типу. У Північно-Західному Причорномор'ї простежується вплив одного з варіантів східно-середземноморського типу, поширеного серед племен ямної і кемі-обинської культур Степового Криму. Цей самий тип (з доліхокранною формою черепної кришки, відносно вузьким і довгим обличчям) відомий на півдні Херсонщини (Примор'я), у басейні р. Молочної, степовому лівобережжі Подніпров'я (Запорізька група).

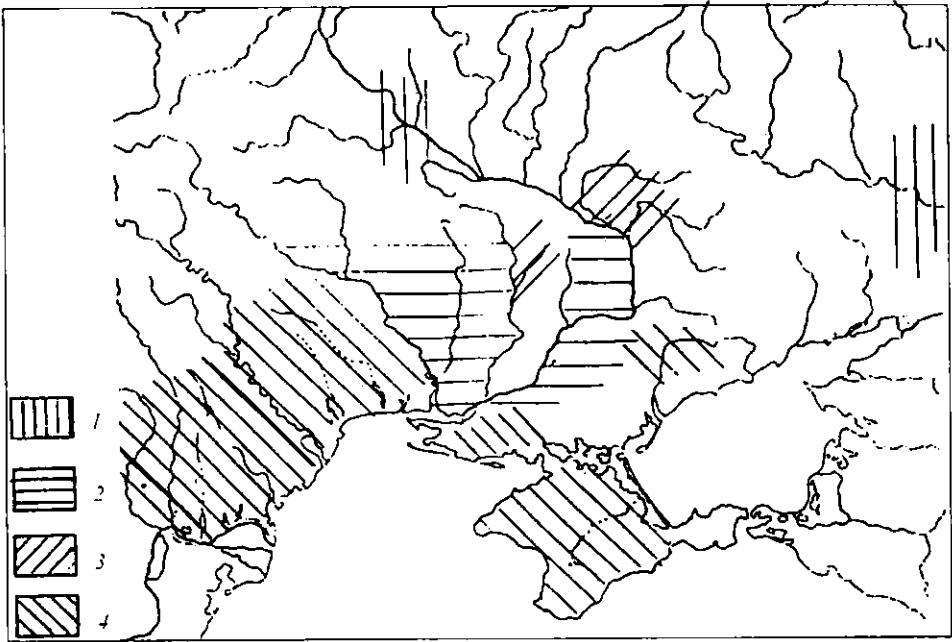

Рис. 3. Антропологічні типи носіїв ямної культури, за С.І. Круці, 1997: 1 — протоевропейський доліхо-мезокефальний; 2 — пом'якшений протоевропейський; 3 — протоевропейський мезодоліхокранный; 4 — середземноморський

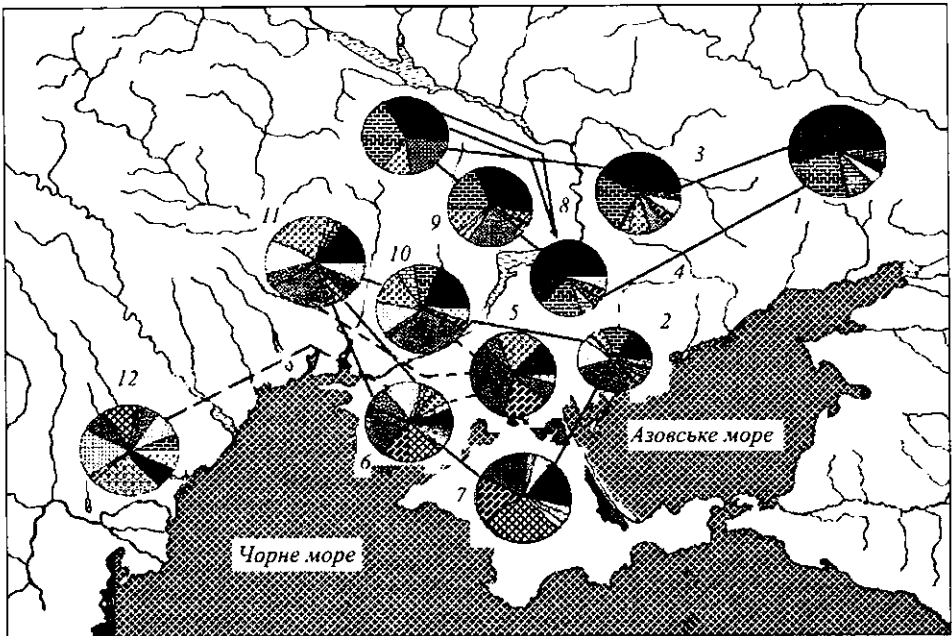

Рис. 4. Взаємозв'язок між регіонами за типами кераміки, за А.В. Ніколовою, Т.І. Мамчиц, 1997: 1 — Донецько-Луганський; 2 — Молочанський та Херсонське Приєвпашшя; 3 — Лівобережне Запоріжжя; 4 — Орель-Самарський; 5 — Каховський р-он Херсонської обл.; 6 — приморські райони Херсонської обл.; 7 — Степовий Крим; 8 — Правобережжя Дніпра, Херсонська обл.; 9 — Нікопольський та Апостольський р-ни Дніпропетровської обл.; 10 — правобережні райони Дніпра; 11 — Миколаївська обл.; 12 — Одеська обл.

Зіставлення антропологічних типів по регіонах показало їхню розбіжність з передбачуваними шляхами освоєння Причорноморських степів (рис. 3). Виявилось, що лише третій «шлях» (за А.В. Ніколовою), а точніше — ареал, де спостерігається високий ступінь зв'язку між археологічними ознаками, збігся з еди-

ним антропологічним типом. Відразу зазначимо, що тут не йдеться про навалу ямних племен з території «ядра культури» — Поволжя. Для більш східних територій поширення ямної культури (Нижнього Поволжя, Північно-Західного Прикаспію) характерний переважно брахикранний, з широким та низьким обличчям, антропологічний тип, котрий в Україні компактно не представлений. Навпаки, можна простежити «середземноморський імпульс», що поступово згасає в напрямку до східного ареалу. Такий самий тип зафіксовано в ранньому та середньому неоліті Північно-Західної Болгарії, у Румунії (Криш-Старчево, Хамаджія, Боян), в енеоліті цього самого району (Гумельниця, Трипілля), а також в енеоліті Північного й Південного Кавказу, на Південному Прикаспії⁴⁷.

Порівняно недавно середземноморський тип простежений навіть у ямній культурі Південного Приуралля, на пізньому її етапі, поряд з поширеними там протоевропейським мезокранним, доліхокефальним і уралоїдним типами⁴⁸. В одній з останніх узагальнювальних антропологічних праць була висунута гіпотеза про вплив середземноморського типу на формування фізичного вигляду нижньоволзького населення ямної культури⁴⁹.

Проте загалом говорити про масові міграції носіїв ямної культури ані зі сходу на захід, ані з заходу на схід не приходиться. С.І. Круц вважає, що майже всі антропологічні типи енеоліту й бронзової доби України мають місцеві, але різні корені. Динаміка розвитку їх у часі не дає змоги стверджувати про якесь масове переселення народів на цьому історичному етапі, за винятком місцевих переміщень.

Зазначимо, що виділення окремих культур зазвичай ґрунтується на своєрідності їхнього матеріального комплексу. Найвиразнішими у цьому аспекті є кераміка, її форма й орнаментация, що відбивають, насамперед, етнокультурні ознаки й міжкультурні зв'язки. Аналіз технології виготовлення, декору і семантики орнаментальних мотивів керамічного посуду дає підстави для висновків щодо етнічної належності тих чи інших археологічних культур⁵⁰. Проте при розгляді ямної КЮ на перший план виступає поховальний ритуал, його уніфікація на величезній території. Дослідники зазначають, що традиції ритуалів опосередковані в цілому ідеологічними уявленнями того чи іншого суспільства, на які впливають два фактори — етнічні особливості й суспільні відносини⁵¹. Провідною ознакою та основою інтерпретації у сфері суспільних відносин є, насамперед, кількість трудових витрат під час здійснення того чи іншого поховання. Спосіб поховання несе в собі значне світоглядне, ідеологічне, соціальне навантаження. Інвентар же, крім інших аспектів, найчастіше слугує культурною (чи етнокультурною) дефініцією. Для ямної культури відзначається невідповідність: основною ознакою, що дає змогу зберегти пам'ятки до її кола, є саме спосіб поховання. Можливо, певною мірою це пов'язано з безінвентарністю значної частини поховань. Під час же розгляду інвентарю як поховальних, так і побутових комплексів окреслюється строката і неоднозначна картина.

Відмінності між територіальними групами ямної КЮ фіксуються передусім у матеріальній культурі, особливо — у кераміці та її типології. Загальна класифікація кераміки, створена дослідниками, дала їм змогу виділити макроструктури (класи) різного характеру, що відбивають різний ступінь близькості⁵². Регіони з певними типами кераміки не збігаються з традиційними локальними варіантами (рис. 4). Зіставлення ж опублікованих керамічних серій з окремих регіонів демонструє деколи більше розходжень, ніж подібності.

Метал ранньобронзової доби меншою мірою, ніж кераміка, може бути культуровизначальною ознакою або, навпаки, використовуватися для виділення локальних варіантів. З одного боку, це можна пояснити залученням ямної КЮ до складу Циркумпонтійської металургійної провінції з її визначенням, «стандартним», набором металевого інвентарю. З іншого боку, престижність металу сприяє поширенню універсальних форм на далекі відстані.

Крім локальних особливостей у матеріальному комплексі, відзначається і нерівномірність соціального й економічного розвитку різних племен ямної культури⁵³.

Усі ці розбіжності неминуче підводять нас до питання: У чому ж сутність феномену — ямної культурно-історичної області, які причини й джерела його виникнення?

На думку дослідників, з появою в Причорноморських степах носіїв ямної культури слід пов'язувати період культурної інтеграції епохи ранньої бронзи, найбільш тривалий і стабільний. Основою її формування були внутрішні чинники, що привели до визначеної уніфікації загальнорічної картини⁵⁴. Ю.Я. Рассмакін віддає перевагу еко-

лого-господарської моделі, відповідно до якої саме екологічна ситуація обумовила не тільки господарську, а й культурну трансформацію. При цьому автор не виключає впливу зовнішніх чинників як зі Сходу, так і з Заходу. Основні риси ямної культури, на його думку, не дають змоги стверджувати про послідовність і поступовість переходу від енеоліту до ранньої бронзової доби. Цей перехід дослідник фіксує як історичний стрибок, що важко пояснити суто археологічними даними. Під дією певних чинників територіально обмежені господарські системи перетворилися на спеціалізовані пасушачі системи бронзової доби. У цьому випадку спільність господарського укладу, на думку вченого, могла визначатися загальною палеоекологічною ситуацією⁵⁵.

Існування ямних племен, з поглядів дослідників, збігається з суббореальним періодом голоцену: він характеризується похолоданням, зменшенням кількості опадів, аридизацією клімату. У такій ситуації здається закономірним перехід первісних скотарів до більш рухливих форм господарства. Ямне населення зайняло практично всі вільні екологічні ніші не тільки степу, а й лісостепу. Можна говорити про розвинутий у них відгінний тип тваринництва з рухливо-осілим способом життя та сезонним випасом худоби на пасовищі⁵⁶.

Проте чи можна вважати цей процес стрибком, з огляду на те що мобільні племена, господарство яких мало вже спеціалізований скотарський характер, з'являються в причорноморських степах на початку енеолітичної епохи? І якою мірою культурні зміни могли бути детерміновані кліматичними умовами?

До того ж, ямна КІО була трансландшафтною, а отже, і кліматичні зміни на її території були різні. В умовах збереження загальної тенденції процеси аридизації були неодночасні. Притому в різному географічному середовищі і атлантичний оптимум, і суббореальна аридизація виявлялися по-різному.

На другу половину атлантичного періоду (6000—4500 р. н., чи близько 4910/4805—3340/3100 років до н. е. за каліброваними даними) припадає кліматичний оптимум. Час аридизації клімату в степовій зоні визначається між 4500 і 3500 р. н. (3340/3100—1880/1770 ВР) з максимумом аридизації між 4200 і 3700 р. н. (2880/2710—2135/2035 ВР). Максимальна аридизація в Приазов'ї і Україні датується часом близько 3700 р. н. (2135—2035 ВР). У басейні Дону аридизація клімату відбувалася після 4200 р. н. (2880/2710 ВР), найбільше посилення континентальності проявилось в період між 4200 і 3700 р. н. (2880/2710—2135/2035 ВР)⁵⁷. Ці дати не збігаються з початковими датами ямних пам'яток у регіонах, що відомі завдяки радіовуглецевим аналізам: ранньоямний етап майже всюди фіксується ще в межах кліматичного оптимуму (див. таблицю).

Аналізу екологічних процесів і культурно-господарчих традицій присвячена одна з останніх праць П.П. Баринкіна⁵⁸. Реконструкція господарсько-побутових укладів як похідних від ландшафтно-територіальних прив'язок культурних комплексів дала змогу досліднику дійти важливого висновку. Усі господарські та культурні трансформації всередині відбуваються в межах зайнятого ареалу, ресурси ландшафтів якого використовуються максимально. Зниження їхньої продуктивності не може розглядатися як причина переміщення населення, тим паче культурних масивів, на інші території, в інші ландшафти.

Приводами до таких помітних переміщень великих соціально-етнічних груп, відбитих письмовими джерелами в більш пізні періоди, завжди були конкретні події, що стали причинами переміщень, з якими, зазвичай, не співвідносяться масові матеріальні відображення. У традиційному аналізі процесів більш ранніх дописемних періодів масштаб події недосяжний у принципі. Як такі події не можна розглядати природні зміни, у тому числі й несприятливі, хоч би якими швидкими вони ні уявлялися сучасному досліднику. З наростанням несприятливих змін ландшафтно-кліматичного характеру першим наслідком буде не переміщення населення, а процес гноблення популяції (зменшення чисельності, зміна зв'язків і т. п.). Припущення про відтоки населення з якоїсь частини культурного ареалу в іншу малоімовірні.

Саме тому, на наш погляд, аридизація клімату не могла сприяти розселенню ямних племен на величезній території.

Важливими є висновки П.П. Баринкіна щодо співвідношення репінських та ямних племен. На його думку, зв'язки побутових пам'яток Північного Прикаспію і поховальних пам'яток Середнього Заволжя відбивають функціонування в південно-східній частині ареалу єдиного соціально-культурного масиву ранньої

бронзи від Дніпра до Волги. Виразна скотарська орієнтованість господарського укладу забезпечила інтенсивність територіальних зв'язків різних ландшафтних груп, донської («репінський тип») і волзької («ямний» тип) ⁵⁹.

На наш погляд, зіставлення даних палеоекології різних регіонів на тлі радіовуглецевих дат демонструє той факт, що, швидше за все, погіршення клімату і загальна палеоекологічна ситуація не могли бути каталізатором, що вплинув на механізм утворення так званої ямної культурно-історичної області.

Отже, ямна КЮ в різних регіонах має різні підґрунтя, антропологічні типи, господарсько-побутовий уклад, матеріальну культуру, вектори етнокультурних зв'язків. Розвивалася ця область у різних географічних зонах і різних кліматичних умовах. Елементи, що включаються в неї, різні за своєю сутністю. Ямну КЮ не можна розглядати ані як цілісний етнокультурний (або етносоціальний) організм, ані як сукупність складових її локальних варіантів. Її структуру на різних рівнях (матеріальна культура, етнічні процеси, соціальний устрій) навряд чи можна порівнювати. Залежно від зсуву акцентів виділяють різні варіанти або територіальні групи, які не зводяться до загального знаменника. Функціонування такого явища в єдиних рамках можливе лише на двох рівнях — політичному або світоглядному. Природно, що для цієї історичної епохи перший з рівнів не виділяється.

Групи енеолітичного населення на всій території, де згодом утворилася «ямна культурно-історична область», дотримувалися різних поховальних традицій і досить стійких канонів. Це свідчить не тільки про етнокультурні особливості, а й про різницю в духовній культурі та світосприйнятті окремих племен.

Уніфікація поховальної обрядовості на величезній території в епоху ранньої бронзи відбилася в археологічних реаліях, що і привело до конструювання ямної культури (області, спільноти). Цьому сприяла і поліваріантність самої концепції археологічної культури, про що згадувалося на початку статті. Ритуальна єдність, що спостерігається в епоху ранньої бронзи, свідчить, насамперед, про духовну спільність населення ⁶⁰.

На наш погляд, єдиним стрижнем, що об'єднав ямну КЮ, була спільність світогляду, релігійно-міфологічних уявлень ⁶¹. Для зарахування пам'яток до ямної КЮ основними є передусім ознаки світоглядного рівня, відбиті в однаковості поховального ритуалу. Риси матеріальної культури на всій території мають досить значні відмінності. Ці положення змушують нас сумніватися в існуванні саме ямної культури, ямної культурно-історичної області чи спільноти у традиційному її розумінні. У цьому контексті цілком резонансним висновки А.В. Ніколовой про те, що, незважаючи на локальні розходження, у масиві ямних поховань України виявляються однакові тенденції еволюції обряду ⁶².

Дослідники зазначають, що в епоху енеоліту етапи розвитку Причорномор'я значною мірою узгоджуються з розвитком землеробського світу Карпато-Балканської області і Трипілля. Розпад трипільської культури на заключному етапі СІ збігається із сегментацією ряду степових культур на локальні формування ⁶³. Пояснити почасти цей процес, на наш погляд, можна входженням згаданих блоків археологічних культур до складу Балкано-Карпатської металургійної провінції (БКМП), що існувала в період приблизно з 58 по 38 ст. до н. е. У рамках її Є.М. Черних виділяє два провідних блоки. Перший з них, землеробський, розташований на землях Північних Балкан, Карпатського басейну і Подунав'я. Північно-східним краєм основного блока провінції є культура Трипілля-Кукутені. Другий блок — степові скотарські культури причорноморських степів, Середнього й Нижнього Поволжя ⁶⁴.

Дослідники відзначають катастрофічний колапс енеолітичних культур основної зони БКМП. Причини раптового розпаду, повного відмовлення від технологічних досягнень цього кола соціумів поки не з'ясовані. Проте фіксується 500-літній хіатус між розпадом БКМП і формуванням Циркумпонтійської металургійної провінції (ЦМП) ⁶⁵. Розвиток цієї нової металургійної провінції в ареалі причорноморських степів (33—22 ст. до н. е.) відбувався на тлі нових археологічних реалій, становленні нових спільнот бронзової доби, найбільш могутньою з яких вважається ямна КЮ. Найбільш ранні дані ямної КЮ зосереджені в хронологічному періоді між існуванням двох металургійних провінцій.

Варто згадати, що наявні значні серії радіовуглецевих дат дали змогу дослідникам сформулювати дуже важливу думку: швидкість формування провінцій

і виникнення на дуже великих просторах споріднених осередків металургії і металообробки була надзвичайно великою. «Вивчення технології металовиробництва недвозначно свідчило про слабкість основних положень старої дифузійної теорії. Технологічні відкриття з гіпотетичних центрів поширювалися не з поступовою повільністю, але стрімким стрибком. Саме тому формування систем провінцій на гігантських територіях нерідко можна порівнювати з вибухом. Після цих подій картина стабілізується, а сама система часом як би застигає або ж повільно еволюціонує»⁶⁶.

З цим положенням співзвучні й висновки Ю.Я. Рассамакіна щодо «стрибка» у становленні ямної КіО. Проте, на наш погляд, істотним фактором у цьому процесі були не стільки екологічні трансформації, скільки наслідки фатальних подій, що охопили БКМП. Уніфікація обряду, з одного боку, і зростання ірраціональності в культурі (розквіт курганного будівництва, поширення монументальних поховальних споруджень, антропоморфних стел, візків тощо) — з другого, могли бути своєрідною реакцією людських колективів на попередні події. На думку Є.М. Черних, ситуація після розпаду БКМП певною мірою нагадує ту, що склалася в Євразії набагато пізніше — у середині I тис. н. е. Епоха Великого переселення народів виявилася трагічною для неозорої безлічі культур; при цьому різко змінився характер більшості найважливіших археологічних пам'яток, зменшилася кількість культур⁶⁷.

Імовірно, у «темні століття» (хіатус) зародились основи нових релігійно-міфологічних і світоглядних уявлень, істотне поширення яких спостерігається вже на тлі ЦМП. Ці уявлення відмінні від канонів енеолітичних скотарських і землеробських суспільств⁶⁸. Визначимо пунктиром лише деякі з них; безумовно, це тема, що потребує спеціального дослідження. Дрібна антропоморфна пластика змінюється монументальною скульптурою. Жіночий образ, пов'язаний з родючістю, поступається місцем чоловічому божеству, за однією версією — універсальному, типу ведійського Пуруші⁶⁹, за іншою — воїну, якій втілює функції змібборця. Формуються уявлення про космос, закономірність руху небесних світил, що відбито в появі святилищ⁷⁰, орієнтації похованих, їхньому круговому розташуванню в курганах⁷¹. У поховальному обряді з'являються візки з їхньою багатоплановою символікою. Кістки тварин, знайдені в похованнях, співвідносяться зі стандартним набором жертвоних тварин у індоєвропейців. Деякі види прикрас і виробів пов'язані зі скотарським і мисливським культурами.

І, нарешті, найбільш виразна риса — уніфікація, своєрідна стандартизація поховального ритуалу.

Поки що неясно, чому саме в Дніпро-Бугському межиріччі ямні пам'ятники з'являються пізніше, ніж на периферіях. Можливо, тут тривалий час продовжували зберігатися залишки колишніх релігійних уявлень і культів, пов'язаних із землеробським світом? І, можливо, як відображення остаточного встановлювання нових ідеологічних канонів (у протигагу попереднім), у ямний час саме в цьому ареалі концентрується 2/3 із знайдених від Дону до Дунаю антропоморфних стел.

Є.М. Черних, Л.І. Авілова, Л.Б. Орловська вважають, що за результатами обробки повної колекції ЦМП можна визначити сукупний період її існування в період з 33 по 22 ст. до н. е. Проте автори визнають доцільним прийняти більш широкий діапазон — з 33 по 20/19 ст. до н. е. Характерно, що фінальний період існування ямних пам'яток загалом, судячи з опублікованих радіовуглецевих дат, збігається з фіналом ЦМП (22—21 ст. до н. е.), з одиничними датами по окремих регіонах 20—19 ст. до н. е.).

Отже, аналіз основних компонентів ямної КіО показує, що лише спільність світогляду і релігійно-міфологічних уявлень поєднує населення ранньобронзової епохи, що проживало на величезній території, яку традиційно пов'язували з ямною КіО. Відбившись в археологічних реаліях як єдність, уніфікація поховальної обрядовості («нова ідеологія») стала основою для, швидше за все, помилкового виділення культури чи культурної області, спільноти. Ці світоглядні уявлення формувалися і поширювалися у кризовий період, що розпочався за розпадом БКМП. Наслідки кризи проявилися не тільки в ареалі металургійної провінції, а й далеко за її межами, на величезній території від Дунаю до Уралу.

У подальшому, із згасанням уже ЦМП, змінювалися і релігійно-міфологічні уявлення скотарського світу степу, що знову відобразилося в поховальних ритуалах.

- ¹ Смирнов С.В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 13—14.
- ² Клейн Л.С. Археологические источники. — Л., 1978. — С. 53.
- ³ Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. — 1989. — С. 57.
- ⁴ Мерперт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — М., 1968.
- ⁵ Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья. — М., 1974. — С. 147.
- ⁶ Gimbutas M. The Prehistory of Eastern Europe. Bulletin the American School of Prehistoric Research. Peabody Museum. Harvard University. — 1956. — 20.
- ⁷ Васильев И.Б. Энеолит Поволжья: Степь и лесостепь. — Куйбышев, 1981. — С. 31—34.
- ⁸ Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы... — С. 77—79.
- ⁹ Дремлов И.И., Юдин А.И. Древнейшие подкурганые захоронения степного Заволжья // РА. — 1992. — № 4 — С. 36—37.
- ¹⁰ Рассмакин Ю.Я. Проблема периодизации энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции // Бронзовый век Восточной Европы. — Самара, 2001. — С. 87.
- ¹¹ Турецкий М.А. О периодизации и хронологии ямных памятников Самарского Поволжья // Там же. — С. 126.
- ¹² Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Турецкий М.А. Ямная и полтавкинская культуры // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. — Самара, 2000. — С. 13, 20.
- ¹³ Турецкий М.А. Указ. соч. — С. 126.
- ¹⁴ Телегин Д.Я. Середньостоговська культура епохи міді. — К., 1973.
- ¹⁵ Рассмакин Ю.Я., Евдокимов Г.Л. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений // Донец. археол. альманах. — 2001. — № 1. — С. 71—86.
- ¹⁶ Рассмакин Ю.Я. Світ скотарів // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 294—295.
- ¹⁷ Ричков М.О. Населення ямної культури степової України. — К., 1994. — С. 99, 104, 105.
- ¹⁸ Кузнецов П.Ф. Кавказский очаг и культуры бронзового века Волго-Уралья // Между Азией и Европой. — СПб., 1996. — С. 66.
- ¹⁹ Хохлов А.А. О специфике антропологического типа населения Южного Приуралья в эпоху ранней и средней бронзы // Чтения, посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ. — М., 2003. — С. 193—196.
- ²⁰ Сафронов В.А. Указ. соч.
- ²¹ Шевченко А.В. Антропология населения южнорусских степей // Антропология современного и древнего населения европейской части СССР. — М., 1986. — С. 12—215; Дяченко В.Д., Шилов Ю.А., Довженко Н.Д. Основные этнические группировки древней Юго-Восточной Европы // Античная балканистика 6. — М., 1988. — С. 10—12; Трубочев О.Н. Рец. на: В.А. Сафронов. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989 // Там же. — С. 394—397.
- ²² Ситюк А.Т. Бассейны верхнего и среднего Дона в эпоху энеолита // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1999.
- ²³ Санжаров С.Н., Бристюк А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Поселения неолита — ранней бронзы Северского Донца. — Луганск, 2000. — С. 96.
- ²⁴ Константиnescу Л.Ф. Ранньоямні поховання північно-східного Подоння // Археологія. — 1984. — Вип. 45; Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетровск, 1984; Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск, 1989; Марина З.П. Этноисторическая ситуация в Днепровском Левобережном предстепье: энеолит — бронзовый век // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 61—62; Турецкий М.А. Указ. соч.
- ²⁵ Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археологія Української РСР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 336—352.
- ²⁶ Рассмакин Ю.Я. Світ скотарів... — С. 231—247.
- ²⁷ Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Турецкий М.А. Указ. соч. — С. 17—20.
- ²⁸ Шапошникова О.Г. Указ. соч.; Рассмакин Ю.Я. Світ скотарів...; Спичина Л.А. Северско-донецкий ареал репинской культуры // Древности Северского Донца. — Луганск, 2000. — Вып. 4. — С. 53—75.
- ²⁹ Videiko M. Radiocarbon dating chronology of the late Tripolye culture // The foundation of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150—1850. BPS. — 1999. — Vol. 7. — P. 34—72.
- ³⁰ Марина З.П. К вопросу о восточных элементах в ямной культуре левобережной Украины // Проблемы археологии Евразии. — М., 2002. — С. 96—103.

³¹ Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита — энеолита Подонечья // *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины*. — Луганск, 2003. — С. 61.

³² Kovalyukh N., Nazarov S. Radiocarbon dating calibration in archeological studies // *The foundation of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150—1850. BPS.* — 1999. — Vol. 7. — P. 12—27.

³³ Моргунова Н.Л. Проблемы изучения ямной культуры Южного Приуралья // *Проблемы археологии Евразии*. — М., 2002. — С. 108.

³⁴ Мерперт Н.Я. Циркумпонтийская зона в раннем бронзовом веке: вопросы культурных контактов // *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии*. — Тбилиси, 1987. — С. 89—97.

³⁵ Рассамкин Ю.Я. Степная культовая монументальная скульптура: в поисках истоков традиции // *Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії*. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 56—61; *Rassamakin Yu. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in Light of the New Cultural — chronological Model // Ancient interactions: east and west in Eurasia.* — Mc Donald Institute Archaeological Research, 2003. — P. 49—73.

³⁶ Див. зведення дат: Черных Е.Н., Авилова Л.И., Орловская Л.Б. Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология. — М., 2000; Szmyt M. Between West and East. People of the globular amphora culture in eastern Europe: 2950—2350 // *BPS.* — 1999. — 8; Назаров С.В., Ковалюх М.М. Київська радіовуглецева калібраційна програма // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. — 1999. — № 3. — С. 70—81; Kovalyukh N., Nazarov S. Radiocarbon dating calibration in archeological studies // *The foundation of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150—1850. BPS.* — 1999. — Vol. 7. — P. 12—27 та ін.

³⁷ Николова Л. Ямная культура на Балканах // *Stratum plus.* — 2000. — № 2. — С. 423—458; Nikolova L. The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC) // *BAR International Series 791.* — Oxford, 1999.

³⁸ Рассамкин Ю.Я., Евдокимов Г.Л. Указ. соч. — С. 85.

³⁹ Шинилина Н.И., Александровский А.Л., Чичагова О.А., ван дер Плихт Й. Хронологическая позиция ямной культуры Северо-Западного Прикаспия // *Бронзовый век Восточной Европы*. — Самара, 2001. — С. 117—123.

⁴⁰ Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы... — С. 125—128.

⁴¹ Яровой Е.В. Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР. — Кишинев, 1985; Рычков Н.А. Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1990; Николова А.В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1992; Алексеева И.Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1992.

⁴² Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции // *Stratum plus.* — 2000. — № 2. — С. 188—236.

⁴³ Leviți O., Manziura O., Demcenko T. Necropola tumulara de la Sarateny. — Bucuresti, 1996. — P. 100.

⁴⁴ Николова А.В. Хронологическая классификация... — С. 7—8.

⁴⁵ Хохлов А.А. Указ. соч. — С. 195.

⁴⁶ Круц С.І. Антропологічний склад населення // *ДІУ.* — Т. 1. — К., 1997. — Т. 1. — С. 374—383.

⁴⁷ Тодорова Х. Каменно-медната епоха в България. — София, 1986; Дяченко В.Д. и др. Указ. соч.

⁴⁸ Хохлов А.А. Указ. соч.

⁴⁹ Шевченко А.В. Указ. соч.

⁵⁰ *Етнічна історія України*. — К., 2000. — С. 17.

⁵¹ Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976. — С. 149.

⁵² Николова А.В., Малчиц Т.І. До методики класифікації посуду ямної культури // *Археологія*. — 1997. — № 3. — С. 101—115.

⁵³ *Давня історія України*. — 1997. — Т. 1. — С. 347.

⁵⁴ *Там само*. — С. 308.

⁵⁵ Рассамкин Ю.Я. Поздний энеолит — ранний бронзовый век Степного Причерноморья: проблема «скачка» в развитии древних скотоводов // *Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы*. — СПб., 1995. — С. 46—49.

⁵⁶ *Давня історія України*. — 1997. — Т. 1. — С. 322, 324.

⁵⁷ Кременецкий К.В. Природная обстановка голоцена на Нижнем Дону и в Калмыкии // *Степи и Кавказ: Тр. ГИМ*. — 1977. — Вып. 97. — С. 30—47.

⁵⁸ Барынкин П.П. Культурно-хозяйственная традиция и экологические процессы степного Поволжья в период 10—5 тыс. лет назад // Вопросы археологии Поволжья. — Самара, 2002. — Вып. 2. — С. 54—57.

⁵⁹ Барынкин П.П. Указ. соч. — С. 50, 55—56.

⁶⁰ Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 362.

⁶¹ Близькість на інших рівнях (матеріальної культури, господарсько-економічних, соціальних, етнічних зв'язків) носила локальний характер. Можливо, лише «ямна спільність» Північно-Західного Причорномор'я, що має свою специфіку як і географічний ареал, і територіальна група з певними рисами матеріальної культури й ритуалу, що відрізняється етнічною відособленістю, являла собою єдиний етносоціальний організм.

⁶² Николова А.В. Указ. соч.

⁶³ Рассмакин Ю.Я. Поздний энеолит — ранний бронзовый век... — С. 47.

⁶⁴ Черных Е.Н., Авилова Л.И., Орловская Л.Б. Указ. соч. — С. 6, 21.

⁶⁵ Там же. — С. 21, 30.

⁶⁶ Там же. — С. 30.

⁶⁷ Там же. — С. 30.

⁶⁸ Деякі риси засвоєні від землеробських і степових енеолітичних скотарських суспільств: курганний насип і кам'яне монументальне будівництво, поза похованого, стовпові святилища, зооморфні та мисливські культи і т. п.

⁶⁹ Чмыхов Н.А., Довженко Н.Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 130—140.

⁷⁰ Потемкина Т.М. Структура сакрального пространства ранних энеолитических курганов (к постановке вопроса) // Северное Причерноморье: от энеолита до античности. — Тирасполь, 2002. — С. 21—32.

⁷¹ Дворянинов С.А., Петренко В.Г., Рычков Н.А. К изучению ориентировки ямных погребений // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 22—38.

Одержано 20.01.2004

С.В. Иванова

ЯМНАЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ: СУЩНОСТЬ ФЕНОМЕНА

Анализ основных компонентов ямной культурно-исторической области показывает, что лишь общность мировоззрения и религиозно-мифологических представлений объединяет население раннебронзовой эпохи, проживавшей на огромной территории. Отразившись в археологических реалиях как единство, унификация погребальной обрядности, «новая идеология» стала основой для выделения культуры или культурной области, таковую собой не представляющую. Эти мировоззренческие взгляды формировались и начинали распространяться в кризисный период, последовавший за распадом Балкано-Карпатской металлургической провинции. Последствия кризиса проявились не только в ареале провинции, но и далеко за ее пределами, на огромной территории от Дуная до Урала. В дальнейшем, с угасанием теперь уже ЦМП, менялись и религиозно-мифологические представления скотоводческого мира Степи, что снова отразилось в погребальных ритуалах.

S.V. Ivanova

THE PHENOMENON OF PIT GRAVE CULTURAL AND HISTORICAL REGION

The analysis of the major components of the grave cultural and historical region has shown that only common ideology and religious and mythological ideas united the Early Bronze population that lived over a large territory. Having shown itself in the archaeological reality as unanimity and unification of burial rites, «new ideology» served as a basis for distinguishing a culture or a cultural region not actually being such. This ideology formed and began propagating during the crisis, which followed disintegration of Balkan-Carpathian metallurgic province. The consequences of the crisis became apparent not only on the territory of the province, but far beyond its boundaries, over a large territory between the Danube River and the Ural Mountains. Further on, with the extinction of Circumpontic metallurgic province, the changing religious and mythological views of the cattle-breeding steppe population again had effect on the burial rites.